

Dit artikel is een bewerking van een lezing die op 25 januari 2009 werd gehouden op de themadag 'De njai, oermoeder van vele Indo-Europeanen'. De themadag werd georganiseerd door de Stichting Klein Bronbeek en de Stichting Indisch Erfgoed in Apeldoorn in samenwerking met het Koninklijk Tehuis voor Oud-Militairen en museum Bronbeek.

Aan de rand van de tangsi

Het kazerneconcubinaat in het KNIL

De legerleiding in het voormalige Nederlands-Indië stond het de lagere Europese militairen in het koloniale leger toe om openlijk met een inheemse vrouw samen te leven binnen de kazernemuren. Deze njai werd binnen de zogeheten tangsi niet zozeer getolereerd als wel gekoesterd. Dit kazerneconcubinaat is opmerkelijk. Waarom werd de njai belangrijk gevonden en waarom hield dit concept zo lang stand? En wat was eigenlijk haar positie binnen de kazernesamenleving?

Prof. dr. P.M.H. Groen*

In mei 2008 werd op de jaarlijkse *pasar malam* in Den Haag afgerekend met een taboe. In een van de paviljoens was een tentoonstelling ingericht over de *njai*, de inheemse vrouw die in de negentiende en begin twintigste eeuw in het voormalig Nederlands-Indië ongehuwd samenwoonde met Europese, meest Nederlandse mannen. Zonder schroom en met enige trots werd hier verteld over 'de oermoeder van vele Indo-Europeanen'. Tegelijk met de tentoonstelling verscheen de zeer toegankelijke studie van Reggie Baay, *De njai. Het concubinaat in Nederlands-Indië*.¹ Daarin doet hij uit de doeken dat deze samenlevingsvorm niet alleen in zwang was in de burgersamenleving, maar ook bij militairen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL).

Openlijk kazerneconcubinaat

Lange tijd was het volstrekt geaccepteerd dat de Europese 'mindere' militair (onderofficieren,

FOTO NIMH

* De auteur is als senior wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Militaire Historie. Tevens is zij bijzonder hoogleraar militaire geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

korporaals en soldaten) in de Indische kazerne, de *tangsi*, samenleefde met een inheemse vrouw. Al vanaf 1836 sanctioneerde de legerleiding het kazerneconcubinaat en pas in 1928 verbood ze het. Rond 1900 deelde maar liefst één op de vijf lagere Europese militairen zijn kazernebestaan met een *njai*.²

Dat de legerleiding in Nederlands-Indië toestond dat de lagere Europese militairen in het koloniale leger openlijk met een inheemse vrouw samenleefden binnen de kazernemuren, sterker nog, dat ze het kazerneconcubinaat zo lang koesterde, is bijzonder. Natuurlijk, vanaf de zestiende eeuw knoopten militairen in alle Europese koloniën relaties aan met inheemse vrouwen, variërend van huwelijk tot prostitutie.

Maar in Brits-Indië bijvoorbeeld, was het concubinaat bij Britse militairen vóór 1860 al op zijn retour en daarna uitdrukkelijk verboden.³ Onder de Franse troepen in de Aziatische koloniën was het tot de Eerste Wereldoorlog wel

gebruikelijker, maar die relatie kreeg vorm buiten de kazerne en werd zeker niet geïnstitutionaliseerd.⁴ Het openlijke kazerneconcubinaat voor de lagere Europese militairen, dat het KNIL bijna een eeuw lang kende, was dus in vergelijking met andere Europese koloniën opmerkelijk, zonet uniek.

Dat roept onvermijdelijk de vraag op waarom het KNIL de *njai* in zijn gelederen opnam en het kazerneconcubinaat zo laat afschafte; vragen die in de historiografie tot nu toe weinig systematisch zijn beantwoord.⁵ Daarnaast zal ik de positie van de *njai* binnen de kazernesamenleving bespreken: was zij louter slachtoffer of bood het leven binnen de Indische kazerne haar ook voordelen?

Bepaalde 'natuurlijke neigingen'

Het antwoord op de vraag waarom het Indische leger de *njai* in zijn gelederen opnam, moeten we zoeken in de koloniale maatschappelijke context en een aantal specifiek koloniaal-

militaire argumenten. Volgens de negentiende eeuwse Europese koloniale moraal was seksuele onthouding voor mannen ongezond, zeker in de tropen. Aan de eisen van moeder natuur moest worden voldaan op straffe van 'onanie en pederastie'.⁶

Maar daarmee is het kazerneconcubinaat natuurlijk nog niet verklaard. Schepelingen van de Koninklijke Marine kenden deze zogenaamde natuurlijke neigingen ook, maar waren in Nederlands-Indië aangewezen op prostituees. Een *njai* bleef daar een onbekend fenomeen.

Dat laatste brengt ons dichter bij de verklaring van het Indische kazerneconcubinaat.

De vrouwenloods van het Eerste Bataljon Infanterie te Magelang, circa 1910

De Koninklijke Marine was en bleef een Nederlandse instelling. Daarentegen was het Indische leger een belangrijk onderdeel van de Indische samenleving. Het had zijn eigen korps beroeps-officieren, met een gemiddelde sterkte tussen 1855 en 1910 van zo'n 1.300 man,⁷ bijna allen Europeaan, dat een heel beroepsleven in de kolonie sleet. Circa een kwart van hen was ook geboren in Indië.⁸

De lagere rangen waren in die decennia voor 60-65 procent gevuld met inheemse, meest Javaanse militairen. De 35-40 procent Europese militairen in die jaren, gemiddeld circa 12.500 man, waren grotendeels nieuwkomers, maar velen dienden meer dan één termijn van zes jaar.⁹

Oude patronen

In de koloniale samenleving waar dit leger dus deel van uitmaakte, was het concubinaat tot ver in de negentiende eeuw een veel voorkomend en geaccepteerd verschijnsel. Van hoog tot laag leefden Europeanen – burgers en militairen – samen met een inheemse vrouw. Die praktijk was gegroeid onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie, de VOC. De schaarse aan Europese vrouwen, de poreuze raciale scheidslijnen en sociale verschillen zorgden ervoor dat de VOC-samenleving een 'gemengd' (*mesties*) karakter kreeg, met speciale relatiepatronen tussen de seksen.

Grosso modo gold dat de VOC-top huwde met een van de schaarse Europese vrouwen of een vrouw uit de Indische bovenlaag. Tot die bruid zich aandiende, leefde een hoge VOC-ambtenaar samen met een inheemse vrouw. Ook veel lagere VOC-dienaren deden dat, al trouwden sommigen ook wel met een Indische of inheemse vrouw. Maar VOC-soldaten die behoorden tot de onderste sociale laag, werden niet geacht te trouwen. Wel werd gedoogd dat zij samenleefden met inheemse vrouwen.¹⁰

Raciale verhoudingen

Dit patroon veranderde niet wezenlijk toen vanaf 1816 de nieuwe koloniale staat Nederlands-Indië vorm kreeg. Het concubinaat bleef tot diep in de negentiende eeuw een geaccep-

teerde praktijk, ook bij hogere vertegenwoordigers van het koloniale gezag zoals bestuursambtenaren en officieren. In 1886 was bijvoorbeeld krap de helft van alle officieren getrouwd en leefde menig een nog samen met een inheemse vrouw. Als belangrijkste oorzaak gold nog steeds het tekort aan geschikt geachte huwelijkskandidaten voor een officier, te weten een Europese of Indische vrouw. Die moest bovendien tot 1870 ook nog bemiddeld zijn, wilde een lagere officier met haar mogen trouwen, zodat het paar de officiersstand kon ophouden.¹¹

Dat de Nederlands-Indische overheid het concubinaat bij haar vertegenwoordigers tolereerde, sprak niet vanzelf. In Brits-Indië was dat inmiddels bijvoorbeeld ondenkbaar. Daar ontwikkelde de overheid in de loop van de negentiende eeuw een ideologie van *rule by prestige*. Om haar gezag te schragen zette zij de zogenaamde superioriteit van het blanke, Britse ras en de raciale scheidslijnen steeds sterker aan. Interraciale relaties, huwelijk of concubinaat, waren daarom voor Britse gezagsdragers taboe.¹²

In Nederlands-Indië maakte de koloniale overheid rond 1850 weliswaar ook een fundamentele juridisch-maatschappelijke tweedeling tussen 'inlanders' en 'Europeanen', maar de bijbehorende raciale grenzen bleven in de Indische praktijk nog diffuus en poreus. In het concubinaat tussen een Europese man en inheemse vrouw zag men vooralsnog een bevestiging van de koloniale orde.¹³

Geen gewilde partij

Het kazernconcubinaat was echter niet alleen een zaak van beschikbare huwelijkspartners en raciale verhoudingen, maar ook van klasse of, in militaire termen, van rang. We zagen dat al bij de lage officier die tot 1870 alleen een rijke bruid mocht trouwen. Voor de Europese *rank and file* was een huwelijk met welke vrouw dan ook tot de Eerste Wereldoorlog slechts zelden weggelegd. In de jaren 1890-1910 was maar 4 procent van hen gehuwd, overigens in 1890 bijna allemaal met Europese of Indische vrouwen.¹⁴

Een reden voor dit lage cijfer is dat de ‘mindere’ militair in Europese kring meer dan ooit een paria was en dus bepaald geen gewilde partij. Tekenend is het verhaal dat een beetje dame haar zakdoek voor haar neus hield als Jan Soldaat haar op straat passeerde.¹⁵ Maar de belangrijkste reden was dat een lagere militair niet mocht trouwen zonder toestemming van zijn commandant. En deze mocht per bataljon maar een handjevol gehuwden aanstellen. Bovendien moest een gegadigde genoeg verdienen om een gezin te kunnen onderhouden. Met een soldij van nog geen rijksdaalder per week was een soldaat kansloos. In praktijk was een huwelijk alleen weggelegd voor een onderofficier.¹⁶

Dit beperkende huwelijksbeleid was ingegeven door zuinigheid. Gehuwde militairen hadden meer soldij en eigen woonruimte nodig, hun kinderen moesten geschoold en hun weduwen verzorgd. Daarentegen verplichtte een verbintenis tussen een militair en een njai de overheid nergens toe. Dat gold overigens ook voor Jan Soldaat, die mogelijk ook daarom de voorkeur gaf aan een njai.

Interessant is hier een blik op het negentiende eeuwse Nederland. Ook daar gold bij gekazerneerde onderdelen een dergelijk beperkend huwelijksbeleid voor lagere militairen.¹⁷ Maar dat leidde er niet toe dat op de Veluwe of in Limburg het kazerneconcubinaat floreerde. Dat maakt duidelijk dat dit fenomeen toch primair een kwestie was van Indische zeden en minder van klasse, van huwelijksbarrières verbonden aan de rang.¹⁸ Zolang de njai in de Indische maatschappij in den brede werd gedoogd, was er voor haar een plaats in de tangsi als goedkoop huwelijksalternatief voor Jan Soldaat.

Javaanse zeden

Maar ter verklaring van het kazerneconcubinaat moeten we verder kijken dan de sociaal-culturele eigenaardigheden van de koloniale samenleving. Ook de Javaanse cultuur was van invloed. In de negentiende eeuwse Javaanse maatschappij was het huwelijk zeer gebruikelijk, maar mannen konden simpel scheiden, polygamie was geaccepteerd en meisjes konden al op jonge leeftijd worden uitgehuwelijkt.¹⁹

FOTO BRONBEK

Vrouwenloods op Java, circa 1925

Ter rechtvaardiging van het samenleven met een inheemse vrouw beriepen Europese mannen zich op deze ‘losse’ Javaanse zeden.²⁰ Bovendien droegen deze er toe bij dat vrouwen zich als njai aandienden. In de matrilineaire en orthodox islamitische samenleving in de Minangkabau op West-Sumatra was dat bijvoorbeeld niet het geval. Daar heersten dan ook andere normen en waarden. Daaraan moet wel worden toegevoegd dat ook de economische situatie meespeelde. Diepe armoede dreef vrouwen op Java naar de kazernes.²¹

Zeker zo belangrijk voor het kazerneconcupinaat was dat Javaanse militairen dan misschien wel een losse huwelijksband hadden, maar zich alleen lieten rekruteren als ze hun eventuele vrouw en kinderen mochten meenemen naar de tangsi. Om de broodnodige werving van Javanen op peil te houden, stond de legerleiding dit toe. Zo woonde in 1890 bijna 40 procent van de Javaanse soldaten met een vrouw samen.²² Maar inheemse en Europese militairen van het KNIL leefden samen in één kazerne, overigens ook vrij uitzonderlijk voor een koloniaal leger. Het was vragen om disciplineproblemen als binnen die ene kazerne Javaanse militairen wél en Europese militairen niet met een vrouw mochten samenleven. De multiculturele organisatie van het Indisch leger eiste zijn tol: de njai.

Zegening voor de gevechtskracht

Er waren ook positievere argumenten die de legerleiding na 1885 vol overtuiging aanvoerde ter verdediging van het kazerneconcupinaat. De njai bleek een probaat medicijn tegen de twee plagen die het KNIL geselden: alcoholisme en geslachtsziekten.²³ Omdat Jan Soldaat geweerd werd uit het Europese sociale leven, zocht hij zijn troost bij goedkope arak en prostituees in de buurt van de kazerne. Tussen 1885 en 1910 had bijna 50 procent van de Europese militairen een geslachtsziekte. Het leeuwendeel van hen was vrijgezel. De samenwoners waren aanzienlijk ‘oppassender’: in 1890 was nog geen 3 procent besmet.²⁴ Bovendien zorgde de njai ook voor betere voeding en wat ‘huiselijkheid’. Menigeen tekende juist bij vanwege haar en de eventuele kinderen, niet onbelangrijk

gezien de chronische tekorten aan Europese militairen. Kort en goed, volgens de legerleiding was de njai een zegening voor de gevechtskracht van de Europese militair en daarmee voor het koloniale leger.²⁵

Wie was de njai?

Een combinatie van biologische aandriften, koloniale en inheemse culturele conventies, sociale tegenstellingen, en pragmatische financiële en militaire overwegingen brachten de njai binnen de kazernemuren. Hoe zag haar leven binnen de tangsi eruit? Welke positie nam ze daar in? Wie was de njai?

Om met dat laatste te beginnen: over haar weten we nog steeds bitter weinig. Uit de twee grote onderzoeken naar het kazerneconcupinaat die de legerleiding in 1888 en 1890 uitvoerde,²⁶ blijkt dat bijna alle vrouwen die in 1890 met Europese militairen samenleefden, ook in de buitengewesten, Javaans waren. Slechts een enkele njai was Ambonees of Indisch of Europees, afkomstig uit de ‘sociale onderklasse’. De leeftijd van de kazernevrouwen varieerde van 12 tot 35 jaar.²⁷ Sommigen waren dus erg jong, maar de gemiddelde huwelijksleeftijd voor Javaanse vrouwen was ook erg laag, 14-15 jaar.²⁸

Armoede

Een deel van de njais was opgegroeid in de tangsi, als dochter van een inheemse militair.²⁹ Maar velen kwamen van buiten, op de vlucht voor de armoede op het platteland zoals ook de landloze Javaanse mannen hun heil zochten bij het koloniale leger.³⁰

Of een Javaanse vrouw liever een Javaanse of Europese militair als partner had – als zij iets te kiezen had – valt niet uit te maken. Aan iedereen Europeaan kleefde in de kolonie nog wel enig prestige, al stond Jan Soldaat wel bekend als een onbeschaafde drinkebroer. Bovendien plaatste zij zich door het samenleven met een ongelovige, een *kafir*, buiten de Javaanse samenleving. Maar een Europeaan verdiende wel meer dan een inheems militair. Daarom ook was een njai niet ongevoelig voor het rangonderscheid. Hoe hoger de rang van

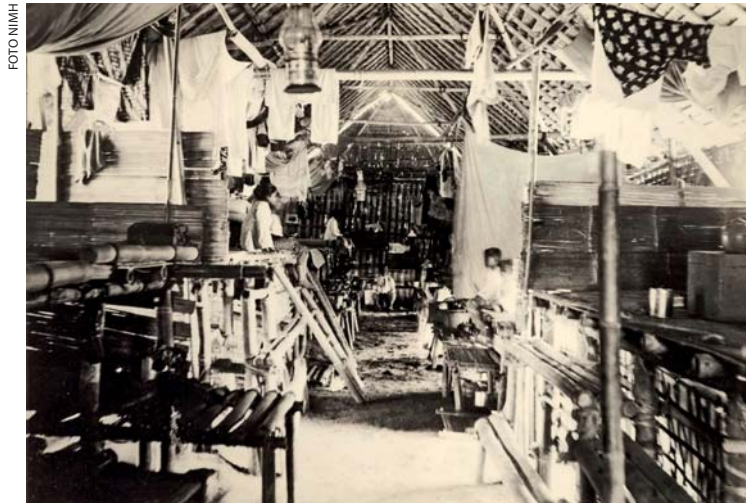
haar militair, hoe hoger zijn wedde en, niet onbelangrijk, hoe hoger ook haar status onder de soldatenvrouwen. Want de vrouwen hadden een eigen hiërarchie, gebaseerd op de positie van hun man.³¹

Een njai ontmoette haar militair dus soms binnen de kazerne of bij de kazernepoort waar zij zich wel verzamelden, of in de omgeving van de tangsi.³² Kwamen de militair en de vrouw – en haar familie – tot zaken, dan moest de vrouw vanaf 1888 een bewijs van goed gedrag van het kamponghoofd overleggen en zo nodig een medisch onderzoek doorstaan. De toestemming van de compagniescommandant was daarna een wassen neus. Nadat ze was ingeschreven in het register van de njais, kreeg ze een toegangspasje, kon ze de wacht passeren en de tangsi binnen gaan, een wereld op zichzelf.³³

De vrouwenloods

Op Java, waar vanouds de meeste militairen waren gelegerd, telde een groot garnizoen als Weltevreden in 1890 ruim 3.000 mensen, een klein garnizoen als Soerakarta maar 500. Groot of klein, de bevolking achter de omheining van de kazerne bestond gemiddeld voor een derde uit vrouwen met kinderen jonger dan 12 jaar, en bood ook nog asiel aan een bonte verzameling huisdieren. Een tangsi was een rumoerige, overvolle enclave, soms nog gevestigd in een oud VOC-fort, na 1871 meer en meer in semi-permanente nieuwbouw.

In die moderne kazernes lagen rond een exercitieterrein de staf- en de legeringsgebouwen. Achteraan lagen de badkamers, overigens anno 1890 nog zonder enige aparte sanitaire voorzieningen voor de vrouwen. Daar, aan de rand van de tangsi, stond ook de vrouwenloods, waar iedere vrouw haar eigen plaats, kastje en komfoor had.³⁴ Vooraan bij de wacht stonden enkele woningen waarin die zeldzame gehuwde onderofficier woonde. Zijn ranggenoot met een njai had vaak ook nog wel een eigen woonvertrek. De overige militairen waren compagniesgewijs, en dus per 'landdaard', gehuisvest in de woonkazernes met grote slaap- en verblijfszalen, de chambrees.

Slaapzaal, compleet opgebouwd uit bamboe, in een bivak ergens in Atjeh, circa 1890

De njai sliep met haar militair op de grote slaapzaal, op een smalle houten brits, met strozak inclusief vlooiën, en een spreij. Onder de brits sliepen de kinderen. Tot 1888 sliepen vrijgezellen en samenwonende militairen door elkaar op de chambree in een 'zestigpersoons echtelijk ledikant'.³⁵ Ter wille van de zedelijkheid werden de samenwoners daarna gezamenlijk achter een schot op de chambree gelegerd. Vanaf 1912 verschenen er groene zeiltjes tussen de britsen die de chambree het aanzien gaf van een poffertjeskraam.³⁶

Dagelijks leven

Het leven van de vrouwen in de tangsi verliep met de ijzeren regelmaat van de garnizoensdienst. Om 05.00 uur werd reveille geblazen. Na het *mandiën* (baden) en ontbijt volgde voor de mannen om 06.15 het appel en dienst tot 10.30. Na een kleine maaltijd op de chambree volgde weer dienst tot 12.30, twee uur rust op de chambree, nog twee uur dienst, tot het avondmaal van 16.30 uur. Tijdens de diensturen moesten de vrouwen met hun kinderen de chambree verlaten. In de vrouwenloods maakten ze eten klaar, wisten, streken, verzorgden hun kinderen of bezochten de pasar.

's Avonds had men vrij en deed de tangsi denken aan een drukke kampong. Om 22.00 uur volgde het signaal *taptoe* en werd de gang naar de chambree weer gemaakt.³⁷ Over wat

er 's nachts op de volgepakte chambrees gebeurde, waakte het kader van de compagnie. Dat hield ook overdag toezicht op de slaapzalen en in de vrouwenloods. Maar ruzies waren onvermijdelijk, evenals overspel, of erger, kazerneprostitutie. Sommige militairen verdienden bij door hun vrouw 'uit te lenen', sommige vrouwen verdienden zelf zo bij. Andere militairen probeerden vrouwen binnen te smokkelen.³⁸

Toch wijst het lage percentage geslachtszieken onder de samenwoners in 1890 uit dat kazerneprostitutie geen grote vlucht nam. Ook deze gesloten gemeenschap had haar sociale codes. Bovendien, bij ontdekking werd de militair disciplinair gestraft, maar de vrouw werd direct uit de tangsi gezet. Er stond voor haar dus veel op het spel.³⁹

Kinderen

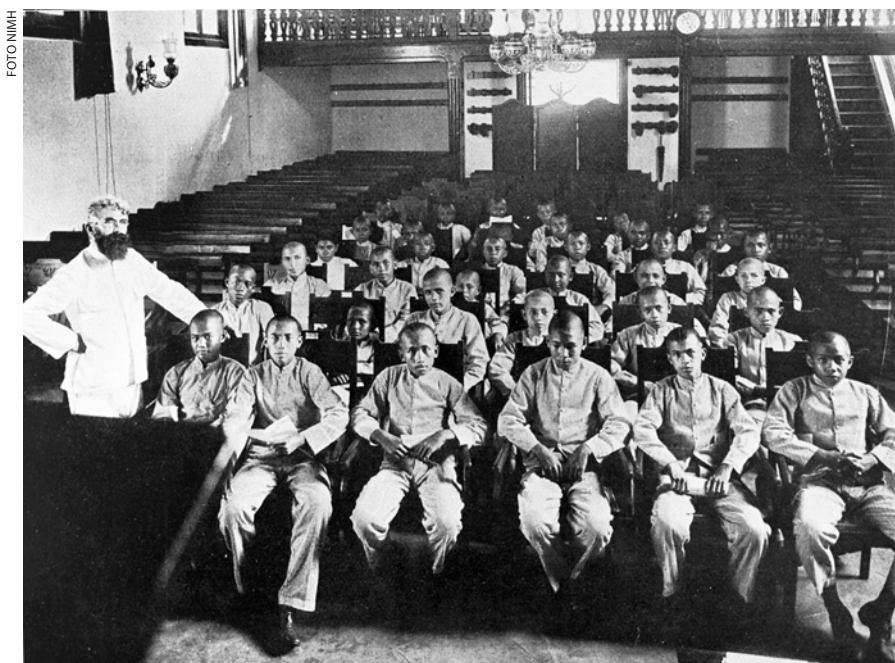
Onvermijdelijk was ook dat uit deze verbintenissen kinderen werden geboren. Hoewel, onvermijdelijk? Uit het onderzoek in 1890 blijkt dat gehuwde vrouwen bijna twee keer zoveel kinderen kregen als samenwonende vrouwen. Kennelijk poogde de njai het kindertal te beperken. Niet iedere militair had een kinderwens, en als zij haar congé kreeg, moest ze alleen het kind een toekomst zien te bieden.⁴⁰

Desalniettemin hadden in 1901 1.237 kinderen in de tangsi een Europese militair als vader. Van een derde van die kinderen had hij het vaderschap ook erkend. Daardoor kregen ze

juridisch de status van Europeaan en maakten kans op wat meer onderwijs.⁴¹ Veel zonen van Europese militairen vertrokken jong naar de Pupillenschool te Gombong en traden nadien in de voetsporen van hun vader. Dochters kregen soms onderwijs en bleven op de kazerne tot ze een man of werk vonden. Niet-erkende kinderen waren voor de wet 'inheems'. Veel onderwijs kregen ze niet en ze moesten al jong aan de slag, bijvoorbeeld als *koelie* of njai.⁴²

Afhankelijke positie

Het leven van een njai kende vaak scherpe wendingen. Ze kon van de ene op de andere dag ontslagen worden als haar militair overleed, als hij haar zat was, werd overgeplaatst of zijn contract had uitgediend. Hoe vaak een njai gemiddeld haar biezen moest pakken, weten we niet. Tussen 1870 en 1890 keerden per jaar naar schatting 100 tot 300 lagere militairen voorgoed terug naar Nederland, van wie een aantal njai en kinderen achterliet.⁴³ Dat zegt iets over de band tussen de militair en zijn njai. De soldatenbelletrie geeft de indruk dat het van zijn kant vaak bleef bij een 'afstandelijke genegenheid', zoals voor een huisdier.⁴⁴ Zijn zorgzaamheid bewees hij door haar bij vertrek naar Nederland 'over te doen' aan een andere mili-

De zendeling Johannes van der Steur bestierde een weeshuis voor kinderen van Europese militairen die naar Nederland waren vertrokken, Magelang, circa 1910

tair. Wilde die opvolger de kinderen er niet bij nemen dan moesten ze naar een weeshuis.⁴⁵

Hoe ouder de njai, hoe groter de kans dat ze als een oude jas werd afgedankt. Kwam ze niet meer aan de man dan moest ze onherroepelijk terug naar 'de kampong'. Hoe het haar daar verging, weten we niet. Misschien kon ze nog de kost verdienen als babu of naaister, maar legercommandant W. Boetje stelde in 1903 dat ze onvermijdelijk in de prostitutie belandde.⁴⁶

Het kon echter ook anders gaan. Soms bleven militairen na afloop van hun diensttijd in Indië, juist omdat vrouw en kinderen hen bonden aan de kolonie. Wat was begonnen als een praktisch arrangement, groeide uit tot een liefdevollere relatie, zoals Lin Scholte beschrijft in *Anak Kompenie*.⁴⁷ En eenmaal buiten de tangsi trouwden veel oud-militairen alsnog met hun njai, ondanks de groeiende maatschappelijke afkeuring van een 'gemengd huwelijk'.

De positie van de njai kunnen we niet anders typeren dan als rechteloos. Haar hele kazernebestaan was afhankelijk van de wensen en besluiten van 'haar' militair. Hanneke Ming, die in 1983 als eerste over het kazerneconcupinaat publiceerde, concludeerde toen al, en mijns inziens terecht: de gevechtsvaardigheid van het Indisch leger werd verzekerd over de rug van de inheemse vrouwen en hun kinderen.⁴⁸ Maar daarmee is niet alles gezegd. De njai was weliswaar rechteloos, maar niet geheel machteloos, niet louter slachtoffer. Binnen de marges van het kazernebestaan kon ze tot op zekere hoogte sturing geven aan haar eigen leven. Zij bestierde het huishouden, inclusief de financiën, wist haar man te bespelen en hield zich met de nodige vechtlust staande in de harde tangsi-samenleving. Haar bijnaam was niet voor niets mondje betis.⁴⁹

Hoe zij zelf aankeek tegen haar kazernebestaan weten we niet. Ze behoorde tot de miljoenen die, zoals Frances Gouda opmerkte, veel verleden maar weinig geschiedenis hebben.⁵⁰ Gevlucht voor de armoede, bood de tangsi haar bestaanszekerheid, voor zolang het duurde. En wat waren haar alternatieven? Het leven

FOTO NIMH

Luchtfoto uit de jaren 1920 van het infanteriekampement te Poerworedjo in Midden-Java. Rond het exercitieterrein de oude legeringsgebouwen voor de Europese en inheemse manschappen. Op de voorgrond en linksboven de nieuwbouw voor gehuwde lagere Europese militairen

van een vrouwelijke koelie op Deli was bepaald niet beter. Maar redeneerde zij ook zo?

Verzet tegen het kazerneconcupinaat

Na dit betoog over de patronen en motieven achter het Indisch kazerneconcupinaat en de positie van de njai in de kazernesamenleving, rest nog de vraag waarom ze relatief laat uit de tangsi verdween, pas definitief in 1928. Inzicht biedt het debat tussen voor- en tegenstanders van het kazerneconcupinaat, dat na 1885 op gang kwam.

Christelijke moraal

Aanvankelijk was het verzet tegen het kazerneconcupinaat primair een Nederlandse aangelegenheid en dan nog vooral van de katholieke pers en orthodox-protestante pressiegroepen, overigens van mannen én vrouwen.⁵¹ Ze predikten vanaf circa 1870 de christelijke zedenleer juist onder maatschappelijke verschoppelingen in Nederland. Ze ontfermden zich ook over de koloniale soldaat toen vanaf 1886 verhalen van klokkenluider pastoor Verbraak over de zedenverwildering in de Indische kazernes het vaderland bereikten. Confessionele partijen schaarden zich achter hun ethisch reveil.

Moderne koloniale staat

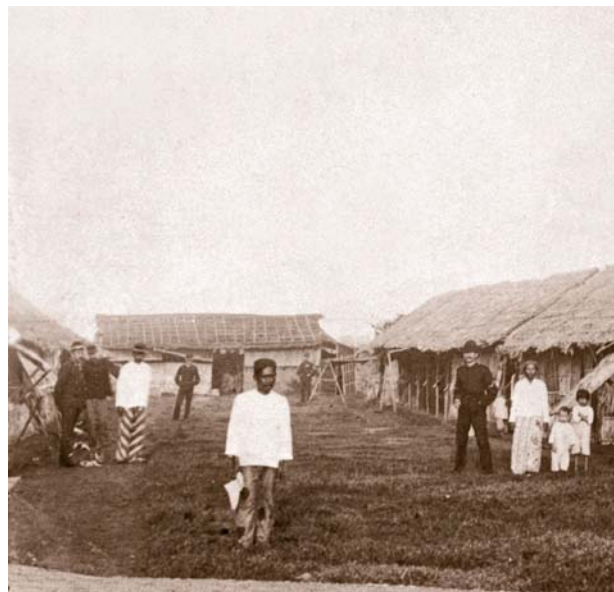
Dit christelijke zedelijkheids-offensief stond niet op zichzelf. Het was de confessionele variant van een veel breder gedragen beschavingsstreven dat heel Europa en ook Nederland na 1870 in zijn greep kreeg. Arbeiders, soldaten en anderen aan de onderkant van de samenleving moesten worden opgevoed tot eerbare en bruikbare burgers, zo viel ook in links-liberale en socialistische kring te horen. Deze beschavingsdrang strekte zich na 1890 uit tot de koloniën en resulteerde in 1901 in de afkondiging van de zogeheten ethische politiek. De 'opheffing' van de inheemse onderdanen was Nederlands missie, een moderne koloniale staat naar westers model het einddoel.⁵²

Dit breed gedragen streven voedde in Nederland het verzet tegen het concubinaat binnen en buiten de tangsi, wat leidde tot toenemende parlementaire kritiek. Niet alleen de christelijke moraal was in het geding, maar ook het prestige van de Europeanen bij de inheemse bevolking en daarmee de geloofwaardigheid van het beschavingsideaal, zo argumenteerden men in confessionele kring. Bovendien paste het niet bij de waardigheid van de moderne koloniale staat die men in Nederland voor ogen had.⁵³ De socialisten keerden zich vooral tegen het kazerneconcubinaat omdat ze hierin de belangrijkste bron zagen voor de uitdijende Europese onderklasse in de kolonie. Een flink deel daarvan bestond uit oud-militairen en hun slecht geschoolde kinderen.⁵⁴

Europees prestige

Na 1900 nam ook in Indië het verzet tegen het kazerneconcubinaat toe. Met het ethische beleid groeide de vraag om een modern en beschaafd overheidsapparaat. Cruciaal was ook de groeiende stroom Nederlandse mannen én vrouwen naar Indië. Daardoor werd de koloniale elite Nederlander en geslotener.⁵⁵ Zeker de Nederlandse vrouwen hadden weinig op met de oude Indische zeden. Ze veroordeelden het concubinaat en droegen de Nederlandse normen uit. Dat paste ook uitstekend bij de ethische politiek met zijn zelf opgelegde beschavingstaak. Dat veronderstelde immers westerse superioriteit en vergde dat het

FOTO NIMH

prestige van de Europeaan hoog werd gehouden. De Nederlandse vrouw wilde én moest als boegbeeld dienen voor de superieur geachte westerse normen.⁵⁶ Deze groeiende nadruk op het Europese prestige voedde zo ook in Indië een scherper wordend rassonderscheid.⁵⁷

Maar niet alleen Nederlandse vrouwen keerden zich in Indië tegen de njai. Ook de onderofficiersvereniging *Ons Aller Belang*, die sinds 1902 in Indië voet aan wal kreeg, stelde acht jaar later voorzichtig dat het concubinaat slecht was voor het prestige van haar leden.⁵⁸ En prille nationalistische organisaties zoals *Jong-Java* en de *Sarekat Islam* bekritiseerden het kort daarna als een uitwas van de westerse moraal.⁵⁹

Een 'noodzakelijk kwaad'

Toch kreeg dit groeiende verzet tegen het kazerneconcubinaat pas na 25 jaar voet aan de grond. Tot 1912 liep het stuk op het gesloten front van de Indische legerleiding, de landvoogd en de Raad van Nederlands-Indië. Alleen wat betreft het officierskorps gaf de legerleiding eerder toe. Als vertegenwoordigers van een beschaafde koloniale staat-in-wording was het officieren vanaf 1904 verboden 'in zonde' te leven.⁶⁰

Buitenpost op Atjeh, rond 1900. Op de voorgrond in donker uniform een militair arts en een tweede luitenant. Op de achtergrond een Europese sergeant met zijn vrouw en kinderen

politicus en oud-officier A.W.F. Idenburg, bracht zijn partijgenoot en minister van koloniën in de problemen toen hij wel een lastige onderwijzer ontsloeg, zogenaamd vanwege diens zondige levensstijl, maar het kazerneconcupinaat niet wilde aanpakken. Idenburg kon hun beider geloofwaardigheid alleen nog redden door de geleidelijke afschaffing van het kazerneconcupinaat aan te kondigen, te beginnen bij de onderofficieren.

Een politieke bananenschil luidde dus in 1913 het einde in van het kazerneconcupinaat, maar daarachter gingen meer structurele oorzaken schuil, zoals de afnemende overtuigingskracht van de legerleiding tegenover de groeiende ambitie om een koloniale staat naar westers model met bijpassende fatsoensnormen op te bouwen.⁶²

Achterhoedegevecht

Toch moest er eerst nog een achterhoedegevecht plaatsvinden voordat de njai geheel uit de tangsi verdween. Tijdens de Eerste Wereldoorlog groeide de onvrede onder de lagere militairen over hun leefomstandigheden, vooral vanaf eind 1917. Openlijke protesten, zoals van een detachement soldaten dat bij een grote parade in september 1918 de Internationale aanhief, brachten de overheid in het nauw.⁶³ Ze besloot in 1919 het huwelijk open te stellen voor alle Europese militairen, maar het concubinaat nog niet af te schaffen.

Het nieuwe fatsoen mocht eindelijk ook wat kosten. Het salaris ging omhoog, goedkope dienstwoningen in de zogenaamde 'frikadellenbuurten' verrezen. Het aantal gehuwde Europese lagere militairen groeide snel, tot 38 procent in 1928, het aantal samenwoners daalde navenant, tot 8 procent in dat jaar. Zonder enige ophef volgde in 1928 een algeheel verbod op het kazerneconcupinaat.⁶⁴ De njai verdween uit het zicht. Het beschavingsoffensief had getriomfeerd. ■

Voor de lagere rangen bleef de legerleiding het concubinaat echter hardnekkig verdedigen met de inmiddels bekende argumenten: de njai was een noodzakelijk kwaad gezien de eisen van moeder natuur, zij was goud waard om de gevechtskracht van het Indisch leger op peil te houden, en ze kostte de schatkist heel wat minder dan het fatsoenlijke alternatief: het huwelijk. De landvoogd en de Raad van Nederlands-Indië steunden dit betoog ten volle.

De Nederlandse regering stribbelde soms tegen, maar schikte zich wel. Uiteraard omdat ze gevoelig was voor het financiële argument, maar ook omdat ze het leger juist in deze jaren veel te hard nodig had. Voor 1893 was het leger volkomen vastgelopen in Atjeh, daarna veroverde het in hoog tempo grote delen van de archipel. Een ware veroveringskoorts stak de kop op, die ook de Indische en Nederlandse regering in haar greep kreeg. Want militaire expansie was een essentiële voorwaarde voor Nederlands beschavingsmissie. Zonder daadwerkelijke gezagsvestiging was de opbouw van een moderne koloniale staat onmogelijk.⁶¹

In 1913 was echter het expansieproces voltooid en dat maakte de argumenten van de generaals minder dwingend. Tegelijkertijd brak ook het Indische front. De landvoogd, de christelijke

- 1 Reggie Baay, *De njai. Het concubinaat in Nederlands-Indië*. Amsterdam, 2008.
- 2 Hanneke Ming, 'Barracks-concubinage in the Indies, 1887-1920', *Indonesia* 35 (1983) 65-93, aldaar 71.
- 3 K. Ballhatchet, *Race, Sex and Class under the Raj. Imperial attitudes and policies and their critics, 1793-1905* (Londen, 1980) 1-89; Hyam, R., *Empire and sexuality. The British experience* (Manchester en New York, 1992) 115-133; D.M. Peers, 'Imperial vice: sex, drink and the health of British troops in North Indian containments, 1800-1858', in D. Killingray en D. Omissi (red.), *Guardians of empire; The armed forces of the colonial powers c. 1700-1964* (Manchester en New York, 1999) 25-51, aldaar 32-35.
- 4 D. Porch, *The French Foreign Legion. A complete history of the legendary fighting force* (New York, 1992) 221, 309, 387, 507-508; P. Edwards, 'Womanizing Indochina: Fiction, Nation and Cohabitation in Colonial Cambodia, 1890-1930', in J. Clancy-Smith en F. Gouda, *Domesticating the Empire. Race, Gender and Family Life in French and Dutch Colonialism* (Charlottesville, Londen, 1998) 108-130, aldaar 117.
- 5 Naast Baay publiceerden over het kazerneconcubinaat: Ming, 'Barracks-concubinage', 65-93; Jaap de Moor, 'Van reveille tot taptoe; Het Indische leger', in: Wim Willems et al. (red.), *Uit Indië geboren; Vier eeuwen familie-geschiedenis* (Zwolle, 1997) 65-81. Van belang maar niet gepubliceerd is C.J.M. Stuiwenga, 'Sarinah en de toverfles; Europese mindere militairen in het Indisch leger: het verhaal van de 'koloniaal'. Doctoraalscriptie, Universiteit Leiden, 2001. Voor de vraag naar de afschaffing van het kazerneconcubinaat zie: P.M.H. Groen, 'Zedelijkheid en martialiteit'. Het kazerneconcubinaat in Nederlands-Indië rond 1890', in: M. Bloembergen en R. Raben (red.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden, 2009) 25-51. Dat opstel vormde de grondslag voor dit artikel en de bijbehorende lezing.
- 6 Ming, 'Barracks-concubinage', 70; Frances Gouda, *Dutch culture overseas. Colonial practice in the Netherlands Indies, 1900-1942* (Amsterdam, 1995) 116.
- 7 *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* (Batavia, 1917) 562 (lemma leger), berekeningen op basis van de feitelijke sterkte.
- 8 W. Klinkert en P.M.H. Groen, 'De Militaire School te Meester Cornelis', in: V. Enthoven, G. Acda en A. Bon, red., *Een saluut van 26 schoten. Liber amicorum aangeboden aan Ger Teitler* (Amsterdam, 2005) 208-233, aldaar 220: het betreft officieren opgeleid aan de KMA en de Militaire School tussen 1853 en 1896. Vergelijk U. Bosma en R. Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920* (Amsterdam, 2003) 276.
- 9 *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, 562; M. Bossenbroek, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (Amsterdam 1992) 285, 358. Van deze Europese militairen was maar een klein deel Indo-Europeaan, in 1890 slechts 5 procent. De Moor, 'Taptoe', 78; zie ook Bosma, *Indische Wereld*, 275-277.
- 10 Bosma, *Oude Indische wereld*, 30-39, 41, 44-47, 52; Gouda, *Dutch Culture Overseas*, 112-114.
- 11 Anoniem, 'Een paar cijfers statistiek omtrent het huwen van officieren', *Indisch Militair Tijdschrift* 1886-1, 486-490.
- 12 E.M. Collingham, *Imperial Bodies. The Physical Experience of the Raj, c. 1800-1947* (Cambridge, 2001) 117, 124, 150, 182-183.
- 13 Bosma, *Oude Indische wereld*, 159, 211-223; Gouda, *Dutch Culture Overseas*, 112-113; A.L. Stoler, 'Sexual affronts and racial frontiers. European identities and the cultural politics of exclusion in colonial Southeast Asia', in F. Cooper en A.L. Stoler (red.) *Tensions of empire. Colonial cultures in a bourgeois world* (Berkeley, 1997) 217-222; C. Fasseur, 'Hoeksteen en struikelblok. Rasonderscheid en overheidsbeleid in Nederlands-Indië', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 105 (1992) 221-225.
- 14 Ming, 'Barracks-concubinage', 71 gemiddeld 4,7 procent; Stuiwenga, 'Sarinah', 140 gemiddeld 3,3 procent; Groen, 'zedelijkheid', 33, 48.
- 15 Groen, 'zedelijkheid', 33; Bosma, *Oude Indische wereld*, 275-276; Stuiwenga, 'Sarinah', 39; Leo Lezer, *Cantinevertellingen. Humor en tragiek uit het oude K.N.I.L.* (Den Haag, 1950) 39.
- 16 Groen, 'zedelijkheid', 33; Een soldaat verdiende tot 1908 f 0,33 per dag waarvan hij f 0,16 moest afdragen voor de gezamenlijke ménage. Per dag had hij dus f 0,17 te besteden. Stuiwenga, 'Sarinah', 27.
- 17 M. van der Zee en G. Rommelse, *Het wapen onder dak. De brigadekazernes van de Koninklijke Marechaussee 1814-2008* (Amsterdam, 2009) 15-16, 36-37, 46, 48, 56-57.
- 18 Vergelijk Bosma, *Oude Indische Wereld*, 222.
- 19 Ibidem, 52, 116; E. Locher-Scholten, *Women and the Colonial State* (Amsterdam, 2000) 189; Baay, *njai*, 71-72.
- 20 Gouda, *Dutch Culture Overseas*, 112-113, 116.
- 21 Groen, 'zedelijkheid', 35; vergelijk Porch, *French Foreign Legion*, 507-508.
- 22 Groen, 'zedelijkheid', 34, 48.
- 23 Ming, 'barracks-concubinage', 83.
- 24 Voor totaalcijfer 1885-1910 zie: Stuiwenga, 'Sarinah', 141; Groen, 'Zedelijkheid', 39, 42, 51; Ming, 'Barracks-concubinage', 83-84. Ming noemt wel dezelfde trend (vrijgezellen veel meer geslachtsziekten dan samenwoners) maar haar cijfers over 1901 (?) stemmen niet overeen met die in de koloniale verslagen.
- 25 Ming, 'barracks-concubinage', 83-86; Stuiwenga, 'Sarinah', 83; Groen, 'zedelijkheid', 27-32.
- 26 Zie voor beide onderzoeken en de kwantitatieve resultaten ervan: Groen, 'zedelijkheid', 32-42, 48-51.
- 27 Baay, *njai*, 139.
- 28 Ming, 'barracks-concubinage', 73.
- 29 Groen, 'zedelijkheid', 41.
- 30 J.A. de Moor, 'The recruitment of Indonesian soldiers for the Dutch Colonial Army, c. 1700-1950', in Killingray, *Guardians of Empire*, 53-69 daar: 59-62.
- 31 Ming, 'barracks-concubinage', 68, 71, 73; Baay, *njai*, 71-72, 137-139; De Moor, 'Taptoe', 73; Groen, 'zedelijkheid', 42.
- 32 Baay, *njai*, 137-138.
- 33 Ibidem; Groen, 'zedelijkheid', 36; De Moor, 'Taptoe', 73; Stuiwenga, 'Sarinah', 84.
- 34 De Moor, 'Taptoe', 71-72; Stuiwenga, 'Sarinah', 24.
- 35 Stuiwenga, 'Sarinah', 24.
- 36 Ibidem, 85.
- 37 Ibidem, 25; De Moor, 'Taptoe', 72-73.
- 38 De Moor, 'Taptoe', 74-76; Groen, 'zedelijkheid', 39; Stuiwenga, 'Sarinah', 87.
- 39 Groen, 'zedelijkheid', 39; Stuiwenga, 'Sarinah', 87.
- 40 Groen, 'zedelijkheid', 40, 51.
- 41 Ming, 'barracks-concubinage', 76.
- 42 Ibidem, 74-79; De Moor, 'Taptoe', 76-77; Bosma, *Oude Indische wereld*, 239-243; Stuiwenga, 'Sarinah', 95-98; Groen, 'zedelijkheid', 41.
- 43 Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 364, zie ook 157: sinds 1844 keerde 100 man per jaar terug en van 1865 tot 1869 75 procent, circa 200 man per jaar; Ming, 'barrack-concubinage', 72; Baay, *njai*, 163; De Moor, 'Taptoe', 74.
- 44 Stuiwenga, 'Sarinah', 86, 87; Ming, 'barrack-concubinage', 89, 90; Gouda, *Dutch Culture Overseas*, 116.
- 45 Groen, 'zedelijkheid', 41; De Moor, 'Taptoe', 74; Stuiwenga, 'Sarinah', 90-91.
- 46 Baay, *njai*, 139-141; Ming, 'barracks-concubinage', 72.
- 47 Lin Scholte, *Anak Kompenie*. Den Haag, 1965.
- 48 Ming, 'barracks-concubinage', 93; Gouda, *Dutch Culture Overseas*, 112-117; vergelijk het positievere oordeel van De Moor, 'Taptoe', 73 en Stuiwenga, 'Sarinah', 89, 136.
- 49 Ming, 'barracks-concubinage', 90; Stuiwenga, 'Sarinah', 86, 89, 136; De Moor, 'Taptoe', 73. Betis is afgeleid van *pedis*, scherp.
- 50 Gouda, *Dutch Culture Overseas*, 117, ontleend aan G.J. Resink.
- 51 Zie voor de Vrouwenbond en de Vereniging ter bevordering van de zedelijkheid: Judith Reinsma, 'Ondeugden, kwade gewoonten en slechte neigingen', MA-scriptie geschiedenis, UvA, 2007.
- 52 Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 210-214; E. Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel 1877-1942* (Utrecht, 1981) 23, 176-194, 204-205; Groen, 'zedelijkheid', 25.
- 53 Stuiwenga, 'Sarinah', 58; Groen, 'zedelijkheid', 43.
- 54 Bosma, *Oude Indische wereld*, 237, 249, 285, 300, 301.
- 55 Ibidem, 13, 29, 304, 328-329; Locher-Scholten, *Colonial State*, 121-124.
- 56 Gouda, *Dutch Culture Overseas*, 7-8, 114; F. Gouda, 'De vrouw in Nederlands-Indië. Van mestiezencultuur naar Europese cultuur', *Indische Letteren*, XX-1 (maart 2005) 6, 8; Locher-Scholten, *Colonial State*, 18-19, 121, 122, 145, 146.
- 57 Gouda, *Dutch Culture Overseas*, 164; Gouda, 'De vrouw', 8, 9; Zie ook Bosma, *Oude Indische wereld*, 278, 285-288, 300, 304.
- 58 Stuiwenga, 'Sarinah', 128-129.
- 59 Locher-Scholten, *Colonial State*, 191.
- 60 Groen, 'zedelijkheid' 43; Ming, 'barracks-concubinage', 82; Stuiwenga, 'Sarinah', 120, 124.
- 61 Groen, 'zedelijkheid', 43.
- 62 Ibidem, 43-45.
- 63 Kees van Dijk, *The Netherlands Indies and the Great War, 1914-1918* (Leiden, 2007) 558-572, 585, 586.
- 64 Groen, 'zedelijkheid', 45; Stuiwenga, 'Sarinah', 130-131, 140.